

Національна наука і освіта в умовах війни РФ проти України та сучасних цивілізаційних викликів : матеріали V Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 27 березня– 2 квітня 2024 року). / Упоряд.: Л. І. Ткаченко, В. М. Шульга. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. – 1 322 с.

https://iod.gov.ua/content/events/58/v-vseukrayinska-mizhgaluzeva--naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-nacionalna-nauka-i-osvita-v-umovah-viyini-rf-proti-ukrayini-ta-suchasnih-civilizaciynih-viklikiv_publications.pdf?1718186421.3282

-535-

Зарецька О. О., кандидат філологічних наук провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України olgazaretska@gmail.com

КРИЗОВИЙ ДИСКУРС У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Анотація. Роботу присвячено аналізу кризового дискурсу у соціальних мережах. Термін «кризовий наратив» використовується для оповідей, які породжуються особою у кризовій ситуації для опису своїх переживань. Кризові наративи у дописах користувачів соціальних мереж досі не були предметом психологічних досліджень. Розглядаються складові й особливості кризового дискурсу у соціальних мережах. Робота виконувалась на матеріалах дописів у соціальних мережах Фейсбук та Інстаграм. Методами контентного аналізу було проаналізовано велику вибірку дописів, які ідентифікувалися як «кризові». Відмічено емоційність кризових наративів і їхню орієнтованість на діалог з адресатом, що зможе зрозуміти і розділити переживання автора. Детально аналізуються адресна спрямованість кризових наративів і мотивація авторів, яка складається з потреби у віртуальній психологічній підтримці, потреби у репрезентації себе і використанні площадки соціальної мережі для ознайомлення свого круга читачів зі своїми роздумами загального плану. Аргументується теза про ресурсну роль, що її відіграють кризові наративи у соціальних мережах. Виділено функції, що їх виконують дописи наративного плану у контексті кризи: це форма організації і приведення в порядок потоку важкої для прийняття і осмислення інформації; усвідомлення і доосмислення цінностей, що їх сповідує людина; відбір односторонніх і підвищення їхньої згуртованості. Розглядаються семіотичні різновиди кризових наративів і їхні 535 гібридні форми. Проведено паралелі з аналогами «кризових наративів» у художній літературі. Наголошується на необхідності вироблення особою власної усвідомленої розвивальної стратегії у важкому перебігу обставин.

Ключові слова: кризовий наратив, кризова ситуація, кризовий дискурс; психологічна підтримка, психологічний ресурс, соціальні мережі, особистісні цінності, наративізація.

The work is devoted to the analysis of crisis discourse in social networks. The term "crisis narrative" is used for stories that are generated by persons in a crisis situation to describe their feelings and experiences. The phenomenon of the crisis narrative in the posts of social network users has not yet been the subject of psychological research. The components and features of crisis discourse in social networks are considered. The work was performed on the social media posts Facebook and Instagram. A large sample of posts identified as "crisis" was analyzed using content analysis methods. The emotionality of crisis narratives and their orientation towards a dialogue with the addressee who can understand and share the author's experiences are noted. The target orientation of the posts of the crisis narratives is analyzed in detail as well as the motivation of the authors, which consists of the need for virtual psychological support, the need for self-representation and the use of a social network platform to acquaint their circle of readers with general author's thoughts. The thesis about the resource role played by crisis narratives in social networks is argued. The functions that are performed by the posts of the narrative plan in the context of the crisis are highlighted: it is a form of organization and streamlining of the flow of information that is difficult to accept and understand; (2) awareness and understanding of the values that a person professes; (3) selection of like-

minded people and increasing their cohesion. Semiotic varieties of crisis narratives and their hybrid forms are considered. Parallels with analogues of "crisis narratives" in fiction are drawn. Emphasis is placed on the need for a person to develop his own conscious development strategy in difficult circumstances.

Key words: crisis narrative, crisis situation, crisis discourse; psychological support, psychological resource, social networks, personal values, narrativization.

Війна РФ проти України обумовила перебування нашої країни у довготривалій кризовій ситуації, що знайшло відображення практично в усіх дискурсах, що функціонують у суспільстві. Соціальні мережі, що відіграють серйозну роль у житті соціуму, переповнені текстами, в яких відображаються переживання, пов'язані з війною. Цей дискурс різноплановий: дописи політичних діячів, посадовців містять офіційну інформацію для населення, через дописи у соціальних мережах реалізуються ІПСО різного масштабу, але тут мають місце і дописи, в яких люди мають можливість виплеснути свої почуття, викликані суб'єктивним переживанням війни і кризи. Саме такі оповіді нарративного плану, які породжуються людиною у стані переживань, пов'язаних з кризовою, в першу чергу, воєнною, ситуацією, стали предметом нашої уваги і були названі «кризовими нарративами» [9].

-536-

Спочатку цей термін вживався по відношенню до нарративів, що їх породжували додзвонювачі мережі гарячих ліній і телефонів довіри для опису свого стану і проблем у зв'язку з переживанням індивідуальної кризової ситуації [8], але з початком повномасштабної війни кризовими нарративами стрімко заповнилися соціальні мережі, і це явище не могло залишитися непоміченим.

Для проведення дослідження було обрано соціальні мережі Фейсбук та Інстаграм, за матеріалами яких було зібрано і проаналізовано значну кількість яскравих емоційних дописів нарративного плану, які вкладалися у визначення «кризових нарративів». Зауважимо, що терміни «нарратив» і «автонарратив» вживаються так, як це прийнято в роботах психолого-герменевтичного спрямування і в нарративній психології [14; 18; 19; 20; 21].

Особливістю соціальних мереж є можливість репрезентувати себе, свої почуття і думки певному соціуму: від вузького кола «друзів» по соціальній мережі до соціумного «загалу». Необмеженими є і можливості комунікативної практики: якщо автор допису не вживає спеціальних заходів, щоб обмежити число читачів свого допису, практично від будь-кого можна чекати реакцію на допис і, відповідно, вступити з читачем у діалог.

«Активний» дописувач соціальної мережі генерує смисл і втілює його у свій авторський допис, за допомогою якого він цей смисл репрезентує. «Пасивні» читачі тільки проглядають чужі пости і реагують на них, погоджуючись зі смислом «лайком» і підтверджуючи репостом актуалізацію цього смислу для себе, а також бажання, щоб значимість, актуальність цього смислу відчували і пережили і його читачі. Перепощення підсилює дію смислів, вже актуалізованих першим автором, за рахунок розповсюдження. Часто пасивний користувач стає активним, вступаючи в діалог з автором посту в коментарях.

У численних роботах психологів, що з'явилися з початком повномасштабної війни в Україні, детально аналізуються різні аспекти кризової ситуації і її вплив на стан людини, що переживає цю ситуацію. Зазначається, що у новому для людини кризовому дискурсі неминуче виникає конфлікт нових умов і породжених ними вимог і вже набутого особистого досвіду. Розгубленість перед обставинами, неможливість швидкого переосмислення досвіду і концентрації особистісних зусиль для розв'язання нових для особи життєвих завдань в період воєнного стану обумовлюють практично постійний стресовий стан у людини, гостре переживання тривоги і невпевненості у майбутньому. Конструктивною дією для переживання кризи, зняття стресу у кризовій ситуації є пошук джерел психологічної підтримки, ресурсу для зцілення. Усвідомлення, семіотизація, артикулювання і нарративізація своїх переживань, свого стану є одним із загальноновизнаних дієвих ресурсів конструктивного переживання кризи [3; 4; 8; 13; 15; 16; 20].

-537-

Кризовий нарратив, у який виливається переживання кризи, втілює емоційний накал особи, це канал його виразу й оприлюднення. Використання таких доступних засобів, як телефони довіри чи соціальні мережі, свідчить про нестримну потребу знайти адресата для виразу своїх емоцій і думок, що виникли під тиском кризових переживань. Допискування у соціальні мережі має ще й позитивний зворотний зв'язок – на допис кризового плану надходить підтримуюча реакція тих, хто відчуває те саме у кризовій ситуації, і це стимулює особу і далі користуватися цим засобом.

Емоція реакції на кризові обставини об'єднує: так само і ті читачі, що зреагували на допис, заохочуються використовувати цей канал зняття напруги. Так формується кризовий дискурс у соціальній мережі: через кризові наративи окремих учасників кристалізуються смисли, що об'єднують незримий колектив однодумців, відбувається свого роду колективне осмислення теми у різних її аспектах, вибудовується образ людини, суспільства, країни, що страждає, бореться, не здається, чинить спротив, плекає надію.

Спроможність соціальної мережі згуртовувати однодумців навколо думок чи емоцій, виражених у кризовому дописі, забезпечує функцію психологічної підтримки через сприяння зменшенню тривожності і непевності особи.

Аналіз вибірки кризових дописів, що стали матеріалом дослідження, дозволив виділити характерні ознаки кризових наративів: підвищені емоційність, щирість; категоричність, інколи навіть агресивність; діалогічність, орієнтованість на пошук співзвучного адресата, що зможе зрозуміти, прийняти і розділити переживання автора; патетичність; аргументованість; апеляція до дискурсу, що об'єднує конкретну спільноту «друзів» по соціальній мережі, серед яких він і поширюється; розрахунок на психологічну підтримку цього кола «друзів».

Кризовий наратив – це текст для певної спільноти, а не для конкретної особи, він не має ознак приватного листа для конкретного адресата. Не викладають такі тексти і «для всіх», бо можна замість психологічної підтримки отримати «удар» – і не тільки від відвертих ворогів чи «тролів». Доступ до цієї спільноти адресатів контролюється: допис бачать тільки визначені автором «друзі», якщо автор цього бажає. У [6] детально проаналізовано цю особливість кризових дописів. Відзначається, що такі кризові дописи, як правило, зовсім не мають характерної для соціальних мереж «віртуальної безтілесності» [1]: автор кризового допису не приховує свої щирі переживання, а навпаки яскраво показує, як йому боляче, як він не може впоратися зі своїми почуттями. Часто у таких дописів звужений вибір адресатів: це звернення до «своїх», що перебувають з тобою у одному «таборі», по одну сторону барикади, і точно тебе зрозуміють і підтримають. Це забезпечує "ресурсність" допису. Очевидний запит

-538-

на допомогу, співпереживання, ресурсність підтверджується і тим, що ті «друзі» по соціальній мережі, які не розділяють позицію автора, висловлену у дописі, як правило, не вдаються до привселюдних дискусій, а продовжують діалог у приватному спілкуванні [6, с. 87].

Крім отримання віртуальної психологічної підтримки, соціальна мережа може бути використана і як простір для самовираження і самопрезентації особи, тобто для «дискурсивного декларування» – ознайомлення свого круга читачів-однодумців з думками і емоціями, які не мають іншої «сцени» для оприлюднення. Це можуть бути глибокі авторські роздумами екзистенційного плану щодо сприйняття ситуації війни; чи серйозне кропітке переосмислення автором багатьох пластів індивідуального досвіду; чи глибоко індивідуальні, особистісні спогади, роздуми, сповнені пафосу, патетики тощо, – всього того, що вимагає письмового «високого» штилю і не характерне для звичайних, «побутових» форм комунікації.

Важливою функцією кризового наративу є опанування особою інформації, з якою їй важко примиритися, важко її прийняти й осмислити. Наративізація, як відомо, є однією з форм організації – і тим самим приборкання – стихії нових смислів у вигляді зв'язного тексту [2; 9; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21]; у контексті воєнної кризової ситуації роль наративізації як форми приборкання цієї стихії суттєво зростає (про що свідчить навіть частота вживання терміну «нарратив» у медіа). За допомогою кризового наративу відбувається оформлення власної «інтерпретаційної рамки» [14; 15; 16; 17], яка допомагає особі опанувати інформаційний тиск нестерпної реальності [6].

Кризові наративи у соціальних мережах відзначаються безліччю оригінальних форм: текстові, візуальні, музичні, відео; вражають своєю яскравістю, навіть полум'яністю, емоційністю, щирістю, із-за чого неможливо узагальнити їхню будову чи жанр; вони органічно поєднують ресурсні і творчі можливості авторів: потреба у ресурсі активізує творчість, можливості для проявів якої закладені у саму суть соціальної мережі. Креативний потенціал авторів кризових дописів проявляється у винайдених і використаних ними різноманітних семіотичних засобах виразу тих смислів, якими сповнені їхні переживання. «Гібридні» знакові форми поєднують образні засоби різної семіотичної природи, використані автором для втілення свого переживання складної кризової ситуації: фото і метафоричний текст під ним; послідовність фото з написами на них; відео у музичному супроводі (як правило, з творчості сучасних українських гуртів, зазвичай на воєнну тематику) з символами, що втілюють концептуальний задум автора; музична форма, що ілюструється відеорядом або текстом поезії, тощо. Поєднання різних «мов» (у семіотичному смислі) у такому дописі, як правило, презентує смисл, що

його хотів висловити автор, в різних втіленнях. Творчі форми гібридних дописів, на 539 наш погляд, формують окремий жанр, особливо в Інстаграмі. Яскравий приклад: відео «Незламність» у Інстаграмі <https://www.instagram.com/reel/C1bBb9jRpR/?igshid=MTdIMjRlYjZlMQ==>. Цей пост було викладено 26 листопада 2022 року. Як зазначається у [5], в контексті початку зими 2022/2023 років, на тлі постійних відключень світла в країні, відкриття пунктів обігріву і підтримки під назвою «пункти незламності», ідея такого гібридного твору справляла сильне враження.

Щодо доречності вживання терміну «нарратив» по відношенню до таких гібридних семіотичних утворень, слід зауважити наступне: тут дійсно нема такої важливої риси нарративу, як лінійність; проте, можна провести паралель, наприклад, з нотним станом, де лінійно розвиваються декілька мелодійних стрічок, і разом, при паралельному виконанні, вони утворюють поліфонічне звучання. І у традиційному «словесному» тексті зовсім не обов'язково розгортається одна смислова лінія: незалежно від простоти вжитих мовних засобів, смислові комплекси, що виникають при сприйманні тексту, можуть бути багатозначними. Сенси «живуть» в голові того, хто сприймає, і передбачити, які сенси актуалізуються конкретною знаковою формою, як відомо, – задача зовсім не тривіальна.

Літературними аналогами кризових нарративів можна вважати так звані «художні» кризові нарративи [6] – розповідний художній прийом, коли від імені одного з героїв, що переживає кризу, описується у формі типового автонарративу і його стан, і контекст його виникнення. Зразками таких кризових нарративів наповнена художня література; вірогідно, саме такі зразки вплинули на особисті дискурси авторів тих кризових дописів, про які йдеться, сформувавши їхню життєву компетентність, що допомогла скористатися цим ресурсом у кризовій ситуації. За Н. В. Чепелевою [15], саме «тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя».

Як відомо (і проведений аналіз свідчить про це), у кризові періоди життя цінності трансцендентного плану починають більшою мірою визначати орієнтири повсякденного життя людини. У кризових дописах часто артикулюються цінності, що їх сповідує автор допису, що свідчить про їхнє усвідомлення і, як можна припустити, доосмислення в процесі породження допису: в період кризових випробувань відбувається ціннісне самовизначення людини [10; 12]. Аналіз нарративної практики, у яку задіяно в даний момент людину, дозволяє реконструювати семіотичні репрезентації її ціннісних устремлень шляхом виокремлення смислових складників ціннісного потенціалу як особистості, так і соціуму (приклад такого аналізу наведено у [11]).

-540-

Таким чином, дописи кризового плану у соціальних мережах Фейсбук та Інстаграм виконують роль культурного нарративу травматичного кризового досвіду і є фактором формування спільного дискурсу і гуртування навколо нього. Своїм кризовим дописом автор робить вагомий творчий вклад у спільний дискурс його «друзів» по соціальній мережі. Творча складова кризового нарративу дає конструктивне спрямування енергії розпачу автора допису, яка виливається в його нарративну творчість. Цей фактор грає найбільш конструктивну роль в плані опанування тиску стресової кризової ситуації на людину, так і в плані особистісного збереження і навіть особистісного зростання.

Наостанок можна зробити висновок про те, що кризовий нарратив втілює вироблену самим автором власну розвивальну стратегію у важкому перебігу обставин. Вилив переживань назовні, втілення їх у текст, мабуть, зменшує біль, тривожність, непевність стану. Це стає можливим за умови роботи дописувача над своїм досвідом, переосмислення власної системи цінностей, компетентності у роботі з інформацією, гнучкості, готовності до серйозних внутрішніх особистісних перебудов – всього того, що ми вкладаємо у терміни «самопроєктування» і «самоконструювання» [1; 2; 3; 15; 17]. Важливим чинником того, щоб ці конструктивні процеси могли запуститися, є зрілість особистості і наявність у неї певних життєвих компетентностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуцол К. В. Особливості сформованості нарративної компетентності користувачів соціальних мереж. Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості: монографія / [Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, С. Ю. Рудницька, О. В. Зазимко та ін.]; за ред. Н. В. Чепелевої. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. С. 149–167. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/731506/>.
2. Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості: монографія / [Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, С. Ю. Рудницька, О. В. Зазимко, та ін.]; за ред. Н. В. Чепелевої. Київ: Інститут психології

імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. 194 с. ISBN 978-617-7745-14-2. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/731506/>.

3. Зазимко О. В. Постановка та реалізація життєвих завдань у ситуації війни. Психологічні особливості переживання ситуації невизначеності : Збірник матеріалів XIII Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 березня 2023 р., м. Ніжин) / за ред. М. В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2023. С. 47–52.

4. Зазимко О. В., Шилівська О. М. Особистісний розвиток як шлях подолання травматичного досвіду війни. Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми : тези XI Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (травень-червень 2023 р.) URL: <https://newlearning.org.ua/content/opublikovanotezy-xi-mizhnarodnoyi-naukovo-praktychnoyi-internet-konferenciyi-virtualnyy>.

5. Зарецька О. О. Дописи у соціальних мережах як психологічний ресурс у кризовій ситуації. Технології розвитку інтелекту. Том 7, № 2 (34), 2023. URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/638/218. 541

6. Зарецька О. О. Кризовий наратив у соціальних мережах: психологічний аналіз. Психологічні студії. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023. № 2. С. 84–93. URL: <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/psychology/issue/view/73/75>. <http://lib.iitta.gov.ua/736992/> DOI <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2023.2.11>. <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/psychology/article/view/1249>

7. Зарецька О. О. Особистість у ситуаціях зовнішньої і внутрішньої невизначеності: психологічний аналіз. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Т. 34 (73) № 1. 2023. URL: http://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2023/2.pdf. DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/02>

8. Зарецька О. О. Особливості дискурсивної практики при наданні дистанційної психологічної підтримки. Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2020. Том. II: Психологічна герменевтика. Випуск 12. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. С. 71–82.

9. Зарецька О. О. Про особливості застосування наративного підходу у практиці кризового консультування. Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. Київ, 2016. С. 262–268. URL: http://lib.iitta.gov.ua/704987/1/Mater_metodol_sem.pdf.

10. Зарецька О. О. Ціннісні орієнтири в інтерпретаційних процесах. Технології розвитку інтелекту. Том. 6, № 2 (32), 2022. URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/608/183. DOI: <http://doi.org/10.31108/3.2022.6.2.1>.

11. Зарецька О. О., Романюк В. М. Наративи воєнного часу: аксіологічний аспект: Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 335–340. URL: https://iod.gov.ua/content/events/37/vseukrayinskamizhgaluzeva--naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-problemi-civilizaciynoyisubyecktности-ukrayini--misiya-nauki-i-osviti_publications.pdf?1667396816.7328

12. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.

13. Литвиненко Л. І. Телефонне консультування в умовах соціально-психологічної кризи в Україні. Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. За ред. С. Д. Максименка. Вип. 10. Том III. Консультативна психологія і психотерапія. Київ: Логос, 2014.

14. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / За ред. Н. В. Чепелевої. Київ: Міленіум, 2004. 276 с.

15. Чепелева Н. В. Дискурсивне конструювання досвіду в ситуаціях інформаційної невизначеності: Актуальні проблеми психологічної протидії негативним інформаційним впливам на особистість в умовах сучасних викликів : Матеріали методологічного семінару НАПН України 8 квітня 2021 року. / За ред. С. Д. Максименка. Київ: Педагогічна думка, 1921. <http://lib.iitta.gov.ua/726024/>. 16. Чепелева Н. В. Наратив як засіб розв'язування смислових задач у ситуації невизначеності. Технології розвитку інтелекту. Т. 8. № 2 (34). 2023. URL: https://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/633/209. 542 17. Чепелева Н. В., Рудницька С. Ю. Наративне конструювання досвіду особистості. Психологічний часопис. 2022. Вип. 8. № 2 (58). Р. 7–17. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/issue/view/56>.

18. Bruner J. The narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*. Vol. 18, 1. (Autumn, 1991). P. 1–21.
19. Carr D. *Time, narrative and history*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1986. 300 p.
20. Crossley M. L. *Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning*. Buckingham, Philadelphia : Open University Press, 2009.
21. Hammack P. L. Narrative and the cultural psychology of identity. *Personality and Social Psychology Review*. 2008. Vol. 12. P. 222–247. <https://doi.org/10.1177/1088868308316892>